

Izvorni naučni rad

UDK 316.7(=1.161.2)(100)

Алла РОМАНЧЕНКО (Одеса)

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

apromanchenko@ukr.net

ПСИХОЛІНГВІСТИЧНІ ТА ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПАРАМЕТРИ КОМПАРАТИВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ УКРАЇНЦІВ

Метою дослідження є з'ясування специфіки компаративної моделі світу українців в психолінгвістичному й етнокультурному аспектах. Для цього визначено якісні й кількісні параметри асоціатів, вирізнено частотні й одиничні асоціативні реакції, зіставлено асоціати з агентами порівняння у фразеологічних словниках, встановлено етнокультурні коди вказаної моделі світу, здійснено нейролінгвістичну кваліфікацію агентів порівняння.

У процесі вивчення прислужилися спрямований асоціативний експеримент для експлікації сучасної компаративної моделі світу; компонентний аналіз, використаний для встановлення семантичної амплітуди агентів порівняння; етнолінгвістичний метод для кваліфікації національно-культурного сегменту компаративної картини світу; елементи методів Мілтон-модельної ідентифікації та предикатних характеристик мовлення, що сприяли визначенню актуальної репрезентативної системи українців; кількісні підрахунки, котрі уможливили з'ясування продуктивності етнокультурних кодів у досліджуваному фрагменті картини світу.

Для кожного з 10 стимулів визначено кількість реакцій, агентів порівняння, повторюваних та одиничних реакцій, відмов. Сформовано компаративне асоціативне поле, організоване 3-5 тематичними групами. З'ясовано, що повторювані реакції становлять 27 %, а одиничні – 64 %. Асоціати кожного стимулу зіставлено з агентами порівняння у фразеологічних словниках й встановлено, що лише 5 % відтворюють традиційні порівняння. Тематичні групи агентів порівняння відбивають різні етнокультурні коди українців: антропний – 31 %, артефактний – 27,8 %, зооморфний – 17,85 %. Асоціати відбивають візуальну та кінестетичну

репрезентативну систему й репрезентують лінгвокогнітивний складник національної мовної особистості, котрий фрагментарно актуалізує компаративну модель світу у вказаних аспектах.

Ключові слова: *агент порівняння, асоціат, етнокод, компаративна модель, компаративне асоціативне поле, стимул*

Вступ

Картина світу як об'єкт дослідження здавна цікавить фахівців. Однак досі актуальним залишається питання стосовно її етноспецифіки, оскільки вона має здатність змінюватися з часом. Указану наукову проблему частково можна розв'язати завдяки студіюванню психолінгвістичних та етнокультурних характеристик компаративного сегмента картини світу, що уможливить з'ясування її статичних й динамічних параметрів. Актуальність вивчення вказаних особливостей компаративної картини світу вбачаємо у важливості асоціативного складника у формуванні світогляду народу, у необхідності встановлення природи асоціацій різного ступеня складності крізь призму порівняння.

Картину світу розуміють як когнітивну конструкцію, зумовлену кількома чинниками: законами природи, життєвою концепцією, сенсом буття людини тощо (Dodd, 2017), і трактують як об'єкт вивчення, що цікавить науку та інші сфери життєдіяльності (Tagiyuddin, 2017). Концепти віддзеркалюють досвід народу та його духовні цінності, а мовна картина світу, складниками якої є концепти, виявляє специфіку світобачення етнічною спільнотою (Форманова, 2020: 31), зокрема й щодо компаративної картини світу. Порівняння, як зазначає О. Левченко, – один із феноменів, що відбиває концептуальні простори (Левченко, 2006), котрі перетинаються й організовують етнокультурну мережу.

Сутність і методика проведення асоціативного експерименту (АЕ) висвітлено в чималій кількості розвідок, де докладно описано процедуру й методологічні вимоги до проведення, типи та модифікації, ступінь вірогідності й об'єктивності, вибір респондентів і слів-стимулів, чинники, що впливають на результати. АЕ, нині затребуваний у багатьох працях із психології, криміналістики, судової експертизи, комунікативної, когнітивної й психолінгвістики, лінгворекламології й лінгвокультурології, лінгвоперсонології та лінгводидактики, де визначають семантичні параметри слів, їхній асоціативний діапазон, сугестивний вплив тощо. Теоретичною базою пропонованої статті слугували публікації з психолінгвістики, нейролінгвістичного програмування, нейропсихології,

комунікативної й когнітивної лінгвістики, лінгвокультурології, фразеології українських учених (Архангельская, 2020; Жуйкова, 2018; Романченко, 2020; Ковалевська, 2008; Мартінек, 2007; Мізін, 2018; Сириця, 2020; Тодор, 1994; Форманова, 2020; Kovalevska, Kovalevska, Kutuza & Lakomska, 2021; Kutuza & Varynska, 2020). У працях зарубіжних дослідників (Жарноцайова, 2020; Bandler & Grinder, 1979; Deese, 1969; Dodd, 2017; Greenwald, McGhee & Schwartz, 1998) розкрито методику й прийоми, алгоритм та аналіз досліджень, що актуально для нашої розвідки.

За допомогою АЕ виявляють асоціативні поля лексем, пов'язаних зі стимулом, а також асоціативні зв'язки між стимулом і реакцією (Мартінек, 2007: 13), суб'єктивні інтерпретації опитуваних та прогнозовані реакції (Кутуза, 2018: 440), що демонструють стереотипні уявлення мовців, сформовані колективною свідомістю. Науковці переконані, що саме завдяки автоматичності відтворення підсвідомого АЕ є ефективним механізмом різноаспектних студій (Жарноцайова, 2020: 69). Його залучають і з метою встановлення семантичного діапазону слів різних частин мови, і для з'ясування продуктивності й розуміння трансформованих фразеологізмів у медійному дискурсі (Лакомська, 2019) тощо. Прикметники з неоднаковим семантичним наповненням нерідко слугують предметом психолінгвістичних досліджень. М. Жуйкова зосередила увагу на тих, семантика яких містить відомості про основні канали сприйняття (Жуйкова, 2018). Для О. Тодор стимулами в психолінгвістичному експерименті слугували 12 незакінчених фраз (прикметник та сполучник *як*), що викликали образ, котрий існує у свідомості мовця як мірило вказаної ознаки (Тодор, 1994: 65). У сфері ж зіставної фразеології плідно працює К. Мізін. Обравши стимули-прикметники англійської та української мов, він визначив значущі для британців й українців концепти, що дало змогу дійти висновків стосовно ціннісних орієнтирів молоді (Мізін, 2016). Необхідність і доцільність проведення АЕ для осмислення компаративної моделі світу вбачаємо в можливості встановлення статичної й динаміки агентів порівняння в компаративних висловлюваннях. Частотні асоціати демонструють не випадковий характер уживання, соціальну закріпленість і статичність, а одиничні – індивідуальні уявлення про світ, його динаміку.

Метою нашої розвідки є з'ясування специфіки компаративної моделі світу українців в психолінгвістичному й етнокультурному аспектах. Із цією метою необхідно вирішити такі завдання: заналізувати реакції респондентів на стимули, визначивши їхні якісні й кількісні параметри, вирізвивши традиційні й індивідуальні асоціативні реакції; зіставити отримані асоціати з агентами порівняння, зафіксованими в українських

фразеологічних словниках, для чого залучено шість лексикографічних праць (Коломієць & Регушевський, 1988 (далі КР); Олійник & Сидоренко, 1978 (ОС); Словник фразеологізмів української мови, 2003 (Б); Удовиченко, 1968 (СУТ); Удовиченко, 1984 (У); Ужченко & Ужченко, 1998 (УУ)); встановити етнокультурні коди, що репрезентують компаративну модель світу; здійснити нейролінгвістичну кваліфікацію агентів порівняння.

Методика та методи дослідження

З чотирьох запропонованих ученими різновидів стимулів (іменник, дієслово, віддієслівний іменник та прикметник) для АЕ обрано прикметники та дієслова. Запланований спрямований асоціативний експеримент як один із його типів передбачав відповідь на стимул словесною реакцією певного граматичного класу (Жарноцайова 2020: 70). У цій розвідці ми зосередилися лише на прикметникових стимулах. Експеримент зводився до того, щоб отримати реакції на стимул – основу порівняння, яка є компонентом компаративної моделі (референт порівняння – основа порівняння – формальний маркер – агент порівняння). Основою порівняння обрано десять прикметників на позначення зовнішніх і внутрішніх якостей об'єктів / суб'єктів.

У процесі дослідження прислужилися спрямований асоціативний експеримент для експлікації фрагменту сучасної компаративної моделі світу; компонентний аналіз, використаний для встановлення семантичної амплітуди агентів порівняння; етнолінгвістичний метод для кваліфікації національно-культурного сегменту в межах компаративної картини світу; елементи методів Мілтон-модельної ідентифікації та предикатних характеристик мовлення, що сприяли визначенню актуальної репрезентативної системи українців; кількісні підрахунки, котрі сприяли встановленню ступеня продуктивності етнокультурних кодів у досліджуваному фрагменті картини світу.

До експерименту залучено 155 (105 осіб жіночої і 45 – чоловічої статі) респондентів віком від 16 до 53 років. Більшість опитаних (100 осіб) є студентами коледжу (ВСП «Одеський автомобільно-дорожній фаховий коледж державного університету «Одеська політехніка»), які здобувають фах, пов'язаний з економічною діяльністю та транспортною галуззю. До перших належать бухгалтерський облік (15), економіка підприємства (17), комерційна діяльність у бізнесі (5), менеджмент (12), а до других – обслуговування та ремонт автомобілів (25), організація авіаперевезень (13), експертиза й розслідування ДТП (2), організація та

регулювання дорожнього руху (6), митне оформлення на авіатранспорті (5). Іншими респондентами (55 осіб) були філологи, більшість з яких – студенти (спеціалізація: українська мова та література, прикладна лінгвістика) та викладачі філологічного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Соціологічний складник експерименту передбачав відповіді на запитання про вік, стать, фах. Його власне асоціативна частина зводилась до того, щоб отримати реакції на стимул – основу порівняння, якою послуговували десять прикметників: *бідний, білий, вільний, гарний, гострий, міцний, старий, сердитий, хитрий, чистий*. Усього отримано 1590 реакцій на вказані стимули. До уваги взято першу та другу реакції (якщо така була).

Асоціативний експеримент відбувся офлайн у березні 2020 року у вказаних навчальних закладах. Студентам було повідомлено про мету й завдання експерименту, отримано відповідну згоду на участь у дослідженні й використанні даних із науковою метою. Для проведення пропонуваного дослідження не було отримано жодних коштів або іншої підтримки та дотримано етичних норм під час підготовки та проведення цього дослідження.

Результати асоціативного експерименту

Мета емпіричного дослідження полягає у встановленні складу агентів порівняння, що формують компаративну конструкцію, часто фразеологічного типу. Атрибутивна природа стимулу й завдання експерименту спонукали до реакцій-субстантивів. Відповідно до його формальних умов, зокрема щодо запропонованих стимулів-основ компаративної моделі, отримані асоціативні зв'язки в основному репрезентують синтагматичні відношення. Нижче наводимо асоціативні реакції респондентів, указуючи дані щодо частотності, кількості задіяних агентів порівняння (АП).

Бідний як: студент 21, бомж 20, безхатченко 16, церковна миша 14, миша 8, жебрак 7, безхатько 6, сирота 5, безробітний 2, бездомний 3, безхатній 2, двірник / дворник 2, кріпак 2, пенсіонер 2, родич 2, селяк 2, собака 2, африканець, багатій, біда, босяк, вівця, ґрунт, дерево без листя, Індія, капіталіст, козак, комуніст, Кравчук (одна лише хата зі стріхою), кріт, Лазар, лис, людина, людина без грошей, людина без місця проживання, мер, мільонер, не робить нічого, нитка, папір, простак, пустеля, раб, селянин, сусід, Трамп, фермер, Чіпка, чоботар, чоловік, чоловік, що сидить під храмом, чорт, щур, Юра. Отримано 153 реакції. Усього АП – 54, 17 з них – уживані більше одного разу, 37 одиничних

реакцій, відмов – 5 (далі подаватимемо кількісні дані в такій послідовності: 153/54/17/37/5).

Найчастотнішими є реакції *студент, бомж, безхатченко, церковна миша, миша* (подаємо перші п'ять). Вони є одиничними реакціями, серед них АП обрано біблійних, реальних та літературних осіб чи країну (*Лазар, Трамп, Чінка, Юра; Індія*). Індивідуальні асоціати характеризуються середньою продуктивністю стосовно еталонності ознаки. Компаративне асоціативне поле (КАП) репрезентує такі тематичні групи: назви осіб (апелятиви й оніми) за соціальним статусом, діяльністю, професією, мешканням тощо; назви тварин; абстрактні й речовинні назви. Синтагматичні відношення представлено більшістю одиничних іменників, рідко трапляються словосполучення (*дерево без листя*) або подано пояснення, відоме переважно старшому поколінню (*Кравчук ((одна лише хата зі стріхою)*).

Стереотипними, такими, що маркують світобачення українців й об'єктивовані у фразеологічних словниках (ФС), є п'ять реалій. У складі фразеологічних одиниць (ФО) функціують такі АП, як *церковна миша* (У, II: 284; КР: 15; ОС: 20; УУ: 99; Б: 390), *родич* (УУ: 153). Поза увагою респондентів перебували образи турецького святого (У, II: 284; КР: 15; СУІ: 413; Б: 155; УУ: 12), бубона (КР: 15; Б: 155; УУ: 12), маку (КР: 15; УУ: 99), репрезентовані українською фольклорною традицією. За емоційно-оцінним ставленням до неназваного референта порівняння вирізняє дві групи: нейтральні та емоційні асоціати, де в останніх наявний гумористичний, сатиричний чи навіть саркастичний елемент.

Білий як: *сніг (перший) 81, стіна 9, молоко 8, лист (паперу, аркуша, чистий) / аркуш 8, смерть 6, сметана 5, крейда 4, ведмідь 4, засць 4, полотно 2, іній 2, місяць 2, ворона 2, альбінос, вапно, вода, голуб, день, дитина, добро, її брат, килим, кінь, колір, кріль, літак, мертвець, масло, морозиво, мука, небо, папір, пісок, птах, светр, слов'янин, стеля, труп, туфлі, фарба, холодильник, чорний клен*. Схема реакцій: 166 /46/13/29/0. 1 – нерозбірливо.

Найчастотнішими є реакції *сніг, стіна, молоко, лист, смерть*. Відомо, що лексема *сніг* активно функціює у біблійних текстах, де йдеться про колір шкіри, волосся, одяг божества, духовну чистоту й радість (Судук, 2015). Одиничні асоціати ілюструють середню продуктивність щодо еталонності ознаки, нетиповим мірилом виступають *вода, добро, літак, холодильник* тощо. Зрідка асоціати виражено атрибутивними словосполученнями (*її брат, чистий аркуш, чорний клен*). КАП охоплює такі тематичні групи: назви речовин, тварин, предметів, живих і неживих осіб. Серед асоціатів наявні й словосполучення.

До зафіксованих у ФС агентів порівняння належать: *сніг* (Б: 672), *стіна* (У: 298; ОС: 20), *молоко* (У, II: 276; ОС: 220), *крейда* (У: 55; ОС: 20), (побіліти як) *полотно* (УУ: 139), *голуб* (ОС: 220). Поза увагою респондентів опинився лише один АП – *дунь*, котрий, за даними ФС, поєднується як зі словом *білий*, так і зі словом *сивий* (Б: 355; УУ: 193). Його відсутність серед асоціатів мотивуємо тим, що, по-перше, цей птах належить до рідкісних видів родини яструбових, по-друге, білий колір у його забарвленні представлено частково (біле черево, біле надхвістя).

Вільний як: *птаx* (у небі) / *птиця* (в небесах) / *птаха* / *пташка* 101, *вітер* (у полі; що дме у вітрила) 22, *козак* 8, *орел* 5, *вовк* 2, *море* 2, *сокіл* 2, *Україна* 2, *бездітний*, *каса*, *китайський народ*, *ластівка*, *лебідь*, *лев*, *лелека*, *лібертарій*, *людина*, *муха*, *свобода*, *сім'я*, *студент*, *українець*, я. Схеми реакцій: 159/30/8/15/0.

КАП не розгалужене, оскільки перші два асоціати мають високу повторюваність. Разом із ними (*птаха*, *вітер* – з варіантами) лексеми *козак*, *орел*, *вовк* становлять концентроване ядро поля. Порівняно з розглянутими стимулами аналізована основа порівняння охоплює невелику кількість одиничних реакцій, адже високий відсоток індивідуальних асоціатів зумовлений низькою повторюваністю реакцій і, навпаки, висока частотність тієї самої асоціації впливає на невелику кількість одиничних асоціатів. Одиничними реакціями є, наприклад, такі: *каса*, *лібертарій*, *сім'я*, *свобода*. Їх представлено переважно іменниками, іноді трапляються й словосполучення (*китайський народ*, *вітер у полі*, *птаха у небі*, *птиця в небесах*) чи підрядні означальні речення (*вітер, що дме у вітрила*).

На основі реакцій утворюється поле, сформоване з таких тематичних груп: назви птахів і тварин, осіб і їх сукупності, природних реалій. Реакція *каса* викликана часто вживаним у закладах торгівлі та харчування словосполученням *вільна каса*. Більшість АП називають птахів: *орел*, *сокіл*, *ластівка*, *лебідь*, *лелека*. Як очікувану й мотивовану реакцію зафіксовано й назву нашої країни (*Україна*), етніонім (*українець*), іменник *свобода*. Центральним асоціатом поля є зафіксоване в опрацьованих ФС й міцно вкорінене в народній свідомості порівняння *вільний як птаха* (У, II: 280; СУІ: 410; Б: 583; УУ: 146). Інших АП в узуальних ФО не виявлено.

Гарний як: *квітка* / *квіточка* (*весняні*) / *квіти* 25, я (1 відповідь містить смайлик ☺) 15, *кіт* / *котик* / *кішка* 8, *весна* 7, *дівчина* 5, *сонце* 5, *небо* 4, *троянда* / *роза* 4, *веселка* 3, *калина* 3, *мама* (*що посміхається*) / *матуся* 3, *писанка* 3, *полуниця* 3, *Джонні ДеП* 2, *картина* 2, *місяць* 2, *модель* 2, *намальований* 2, *нарцис* 2, *свиня* 2, *світ* 2, *сокіл* 2, *Ален Делон*, *Анорій Любка*, *Анжеліна Джолі*, *Артем*, *білка*, *букет*, *верба*, *виш-*

ня, вогонь, Гальперін Михайло, дзеркало, душа, завод, захід сонця, зерно, зірка (людина), зорі, діамант, життя, завжди, золото, каблучка, Кайлі Дженер (поруч ☺), король, лев, лебідь, літо, луна, людина, Майстренко, мак, маленьке цуценя (поруч ☺), мерседес, море, опудало, пава, панська дочка, персик, природа, пролісок, пташка, рожса, свобода, сон, хоч воду з лиця пий, цвіт, Юсеф, яблуні у цвіту, Ярик, ясен. Схема реакцій: 156/80/22/51/3.

КАП аналізованого стимулу найбільш розгалужене, що засвідчує обшир еталонів порівняння. Частотними реакціями в межах поля є *квітка, я, кіт, весна, дівчина*. Одиначні реакції (мають високу продуктивність) демонструють індивідуальні критерії ідеалів краси, що вказує на незаштампованість мислення стосовно мірила краси й інтенсивного вираження досліджуваної ознаки (*дзеркало, персик, свобода, життя, король* тощо). Асоціати переважно є іменниками, наявні також асоціати-словосполучення (*весняні квіти, маленьке цуценя, яблуні в цвіту, захід сонця, панська дочка*) та асоціати-атрибути (не передбачалося експериментом). Охоплено такі тематичні групи: назви осіб; назви рослин і тварин; назви природних реалій; абстрактні й речовинні назви. Серед назв осіб актуальними є апелятиви (їх більшість) та оніми, з-поміж яких вирізняються ті, що номінують відомих персон і постають привабливими для сучасних українців – актори, модель, письменник: *Джонні Деп, Андрій Любка, Анжеліна Джоїлі, Ален Делон, Кайлі Дженер*.

Фразеологічну традицію репрезентують такі АП, як *квіточка* (Б: 290), *сонце* (КР: 21), *писанка* (Б: 502; УУ: 132), *картинка* (ОС: 222), *зоря* (КР: 21), *мак* (Б: 364), *рожса* (УУ: 153), *цвіт* (Б: 756). Усталені порівняння, звісно ж, не викликають такого емоційного ефекту, як одиначні, бо не демонструють додаткових експресивних властивостей, але завжди містять оцінний елемент. Трапляються серед асоціатів і власне компаративні ФО: *як намальований, хоч воду з лиця пий*. Серед отриманих реакцій відсутні традиційні порівняння з лялечкою (Б: 361; УУ: 94), цяцькою (Б: 760), яблучком (У, П: 280; СУІ: 414), ягодою (СУІ: 415).

Гострий як: *ніж / ножик* 85, *перець (чили)* 35, *лезо* 7, *голка* 4, («*Тещин*») *язик* 4, *слово / слова (що руйнують життя)* 3, *гірчиця* 2, *соус* 2, *безмежся, бритва, жарт, кинджал, кілок, куточок, лук, меч, осока, піп, топор, сатира, спис, стріла, цвях, шабля, шприц*. Схема реакцій: 159/29/8/17/1.

Кількісно асоціативні реакції подібні до тих, котрі має стимул *вільний*, і маніфестують обмежене коло АП завдяки високій частотності лексем *ніж / ножик, перець, лезо, голка, язик*, що вказує на спільність асоціацій респондентів. Індивідуальні асоціати репрезентують низьку

продуктивність еталонів, де на неординарність претендують *безмежжя, ніп*. Поруч зі словами функціює підрядне словосполучення та підрядне означальне речення («*Тещин язык*»; *слова, що руйнують життя*). КАП містить кілька тематичних груп: назви предметів, речовин, мовно-літературні назви. ФС фіксують стійкі сполуки з лексемами *ніж* (У, II: 278; УУ: 110), *бритва* (У, I: 150). Інших АП у ФС не виявлено.

Міцний як: *горіх (ядро) / горішок 56, камінь 21, сталь 14, дуб 10, скеля 7, залізо 5, кулак 4, бетон 2, дерево 2, молот 2, я 2, алмаз, батько, болт, вино, Геракл, гірчиця, гора, горілка, граніт, діамант, дідусь, що не падає духом, замок, кава, кіготь, кремій, кокос, крига, лев, Майстренко, міст, нероба, ніж, робочий клас, руки матері, стіл, Титан, топор, хабіб, Халк, хлопець, хрін, чавун, явір*. Схема реакцій: 158/45/11/33/0.

АП *горіх / горішок, камінь, сталь, скеля, дуб* є високочастотними. Лише останній відбиває фразеотрадицію (У, II: 270), пов'язану з ототожненням міцності чогось із деревом родини букових, що символізує чоловічу силу. Зафіксований один випадок ілюструє малу затребуваність кваліфікації зазначеної ознаки у традиції народу, спонукає до залучення індивідуальних еталонів – АП. Одиничні асоціати репрезентують середню продуктивність еталонності ознаки, серед яких нестандартними є *хабіб* (з малої літери), *Халк, Майстренко, нероба* тощо. КАП охоплює такі тематичні групи: назви речовини, предметів, міфічних, реальних і мультиплікаційних персонажів, флорономени. Кількісну перевагу мають речовинні назви.

Старий як: *дід / дідусь 62, дуб (що височіє над будинком) 32, (цей) світ 25, дерево 8, пень 6, бабуся 2, всесвіт 2, бик, будинок, відро, вовк, гріх, історія, карбюраторний двигун, камінь, картина, книга, коньяк, ліс, мамонт, мій прадід, молодий, монах, море, мудрець, наше місто, ніч, пенсіонер, планета, пляшка вина, система відносин між людьми, собака, «Совок», студент під час сесії, сусід, цап, черепаха, черешня*. Схема реакцій: 168/41/7/31/0.

Тематичні групи на позначення осіб, тварин, рослин, предметів, природних реалій, абстрактних понять формують КАП, у якому високочастотними є такі АП, як *дід / дідусь, дуб, світ, дерево, пень*. Одиничні асоціати демонструють середню продуктивність еталонності ознаки, з-поміж яких своєю оригінальністю вирізняються «*Совок*», *цап, гріх* тощо. Неординарними реакціями є асоціати-словосполучення *карбюраторний двигун, система відносин між людьми, студент під час сесії*. ФС у ролі АП подають лише лексеми *пень* (Б: 488; УУ: 130) і *світ* (У, I: 214; УУ: 166; Б: 635).

Сердитий як: вовк 25, пес 11, бик 10, (голодна) собака 8, (старий) дід 7, чорт 7, батько (після зборів) / тато / папа 6 – 3/1/1/1, ведмідь 6, індик / индик 5, мати / мама (коли не розморозила м'ясо, як вона просила) 5, вітер 4, кабан 3, вчитель 2, звір 2, зла бабця / стара баба 2, лев 2, сич 2, я 2, баран, бог знає що, брат, буря, віл, ворог, гном, голодний лев, грім, директор, дівчина, що втратила кохання, злодій, єнот, камінь, Ніка, кіт, лось, людина, небо, нещасний, пан, пень, перець, півень, правоохоронець, Саша, слон, сова (бо сови завжди насуплені сидять), спроба, строгий, студент, тигр, хабіб, хижак, Ходзинська, холод, хом'як, чоловік, хтось. Схема реакцій: 148/64/18/39/5.

Частотними є реакції, де АП є вовк, пес, собака, пов'язувані в слов'янській народній традиції з «нечистими» тваринами (Архангельська, 2020: 1110, що й зумовило їхнє поєднання з основою *сердитий*. До частотних також належать лексеми *бик* і *дід*. Кількість одиничних асоціатів відбиває їхню середню продуктивність, з-поміж яких вирізняються *директор*, *дівчина*, *що втратила кохання*, *спроба*, *холод*, *віл* тощо. Зафіксовано поширені асоціати *голодна собака*, *старий дід* тощо. КАП утворюють: назви осіб на позначення спорідненості / ворожості, за родом діяльності, узагальнені назви; назви тварин, природних реалій та деякі інші. АП – оніми є ситуативно мотивованими (*Ніка*, *Ходзинська*, *Саша*), як і частина апелятивів (*мама*, *коли не розморозила м'ясо, як вона просила*; *батько після зборів*). Серед отриманих асоціатів наявні традиційні: *пес* (санджарівський) (Б: 500), *собака* (Б: 674), *індик* (У, II: 273; Б: 275). Не залучено лексеми (*спасівська*) *муха* (у *спасівку*) (УУ: 106; Б: 412) та *оса* (Б: 469), актуальні у фразеотрадиції.

Хитрий як: лис / лисиця 134 – 81/52, єврей 3, змія / змій 2, дівчина, домінант, Ємея, жид, звір, злодій, крадій, Кристіян, Люда, мій брат, молодша сестра, німець (узловатий), Палажка, півень, піп (свящ.), політик, усмішка, хлопець, що втирається в довіру, чорт. Схема реакцій: 163/24/3/19/0.

Частотність АП *лис / лисиця* вплинула на КАП в цілому й зумовила наднизьку кількість повторюваних та одиничних асоціатів, а також наповненість тематичних груп. Оригінальні індивідуальні асоціативні реакції репрезентують фонові знання реципієнтів із фольклорно-літературної (*Ємея*, *німець (узловатий)* замість *узлуватий*, *Палажка*) як алюзії з казки, художніх творів Т. Шевченка й І. Нечуя-Левицького) та особистої (*Кристіян*, *Люда*, *молодша сестра*, *мій брат*) сфер. Аналізований стимул не представлений у лексикографічних працях.

Чистий як: (джерельна) вода (що біжить з гір) 37, (білий) аркуш (паперу) 9, небо 9, лист 8, скло 7, сльоза 7, дитина / (невинне) дитя 4,

кіт / кішка 4, кришталь 4, море 4, роса 3, сніг 3, (гірське) джерело 2, Деніс 2, дощ 2, любов 2, мило 2, немовля 2, новий 2, озеро 2, порошок 2, простирадло / простинь 2, свиня 2, тарілка 2, ангел, батюшка, ванна, волосся, грязний, дзеркало, діамант, душа, звук, земля, зоря, іній, їжак, килим, крапля води, кристал, медсестра, митий, нігер, одяг, палата у лікарні, новий папір, підлога, після душу, після сауни, постіль, посуд, потолок, риба, речі, руки, совість дитини, сорочка, спирт, стіл, струмок, фарфор, чистий. Схеми реакцій: 160/71/24/38/2.

Високочастотні реакції пов'язані з водою, аркушем, небом, листом, склом і сльозою. Одиначні асоціати характеризуються середньою продуктивністю асоціацій, у межах яких домінують мотивовані, очевидні (напр., *ангел, душа, одяг, спирт* тощо), особистісно мотивованими постають *риба, Деніс, їжак* та ін. Іменники на позначення предметів, речовин, осіб (міфічних, реальних, за професією, віком), тварин, абстрактних понять формують доволі широке КАП, друге після стимулу *гарний*. Стереотипними АП виявилися *скло* (ОС: 212) й *сльоза* (ОС: 212; Б: 667). Не актуалізовано словосполучення *нова копійка* (У, П: 278; УУ: 76), з яким здавна порівнювали щось чисте.

У межах усіх КАП переважають асоціати, що відбивають пряме значення АП. Більшість реакцій мають нейтральну конотацію, коли АП реалізує семантику слова із семою-кваліфікатором потенційного референта порівняння. Переносне значення зумовлене полісемією основи порівняння (*чистий як невинне дитя, як совість дитини, як спирт*) або ж іронічним і презирливим ставленням до агента порівняння, де реалізується протилежна ознака (*бідний як Кравчук (одна лише хата зі стріхою), мільонер, Трамп, капіталіст; білий як ворона, як чорний клен; вільний як каса, як китайський народ; гарний як свиня*). Тут спостерігаємо появу вторинних оцінних значень із протилежним характером оцінки (Тодор, 1994: 67). Іноді реакції містять пояснення, подане в дужках (слова чи знаки): *сердитий як сова (бо сови завжди насуплені сидять); міцний як горіх (ядро); хитрий як піп (свещ.); гарний як я ☺, Кайлі Дженер ☺, маленьке цуценя ☺*.

Компонент, що розширює АП, перетворюється в мірило інтенсивного вияву ознаки (*білий як перший сніг, як чистий лист; вільний як вітер, що дме у вітрила; гарний як весняні квіти, як панська дочка; маленьке цуценя, «Тецин язик»; старий як наше місто, цей світ; хитрий як молодша сестра, чистий як джерельна вода, як гірське джерело, білий аркуш*). Асоціативні реакції можемо звести до двох полів: загальнонародні, типові реакції, де на передній план виходить узвичаєність, традиційність, статичність АП і його базових ознак, та індивідуальні асоціативні

реакції, що формуються з опертям на індивідуальний досвід. Останні не менш цінні для віддзеркалення етнокультурної й психолінгвістичної специфіки окремої особистості.

Асоціації з високим рівнем стереотипності відтворюють уявлення про предмети, явища, осіб, залучаються в медіапросторі, політичному й рекламному дискурсах, тобто в тих галузях діяльності, де особливо актуальною є впливова функція. Вони мають раціонально-аксіологічну природу й фіксуються передусім у фразеології та пареміології народу. Гумористичні, саркастичні, агресивні асоціативні реакції реципієнтів більшою мірою продемонстрували студенти коледжу, що пов'язуємо з особливостями віку (16 років), коли загострено реакцію на життєві виклики, обставини, людей.

О. Тодор на основі реакцій 60 інформантів на запропоновані незакінчені фрази, «імовірність функціонування яких у мові не викликає сумнівів» (Тодор, 1994: 65), дійшла висновку, що перше місце посідають традиційні образи, відомі молодому й дорослому населенню. Інформанти обізнані з національно-культурною специфікою слов'янського й неслов'янського фольклору. Результати нашого експерименту дещо дисонують, бо серед агентів порівняння більшою мірою наявні нетипові, що й акцентує на певній динаміці складників компаративної картини світу. Дослідниця помітила зв'язок другого компонента порівняльної фрази з конотацією першого компонента. Ми теж переконалися в указаній залежності, а також звернули увагу на функціонування іронічних або навіть «несумісних» зі стимулом реакцій.

Окремі агенти порівняння можна кваліфікувати як константні, які побутують у народі в різні часи. Серед спільних негативно маркованих назвемо такі: *бомж, свиня, чорт, злодій* тощо. Позитивно конотованими в обох експериментах виявилися *квітка, маківка, Ален Делон, птиця*. На стимул *красивий / красива* у О. Тодор та *гарний* у нашому дослідженні отримано реакції, що вказують на відмінності стосовно еталонів вроди, що змінюються з часом. Це відповідно *Попелюшка, Клеопатра, Венера, Афродіта* та *Джонні Депп, Андрій Любка, Анжеліна Джолі, Кайлі Дженер* та ін.

За нашими спостереженнями, тематичні групи АП відбивають різні етнокультурні коди українців, засвоєні ними у процесі формування мовної особистості, яке відбувається в умовах, зумовлених соціальним і національно-культурним контекстом (Фомина, 2019). Актуальними виявились антропозорієнтовані АП, адже коди культури значною мірою формуються за допомогою властивостей та дій людини (Сырица, 2020: 18). Антропний (Ан) етнокод переважає в реакціях на стимули *бідний*

(71 %), *старий* (24 %), *сердитий* (45,5 %), *хитрий* (67 %), що уможливило його панування у фрагменті компаративної картини світу (31 %). Друге місце належить артефактному (Ар) етнокультурному коду (27,8 %), котрий лідирує в реакціях на стимули *білий* (52 %), *гострий* (73 %), *міцний* (58 %), *чистий* (48 %). Зооморфний (З) код (17,85 %) найширше представлено в реакціях до слова *вільний* (47 %). Природоморфний (П), фітоморфний (Ф), просторово-часовий (Пр), літературно-мистецький (Лм) та акціональний (Ак), аксіологічний (Акс), міфічно-релігійний (Мр) й атрибутивний (Ат) представлено в компаративній картині світу доволі слабо. Отримані дані щодо частотності актуалізації того чи того коду за допомогою агента порівняння відбито в таблиці 1 й репрезентовано в міжнародному репозиторії (<https://dataverse.harvard.edu/dataverse/comparativeworldview>).

Таблиця 1. Етнокультурні коди
Table 1. Ethnocultural codes

К. Мізін виокремив типи асоціативних моделей усталених порівнянь, серед яких моно-, полісемілятивні, інтенційно-креативні, які відбивають етапи розвитку мислення й формують принципи проектування концептосфер (Мізін, 2016: 40, 43), що певною мірою корелюють із визначеними нами продуктивними етнокодами. Скажімо, антропометричність репрезентує антропний код, зооморфізм – зооморфний код, а побутоцентризм утілено в артефактному коді. Ці та інші принципи демонструють найактуальніші етнокультурні коди, які маніфестують представники одеських закладів освіти.

У нейролінгвістичному програмуванні, сугестології тощо прийнято вважати, що процеси моделювання уможливають інтерпретацію висловлювань, відбивають «максимальну амплітуду гіпотетичних трансформацій» (Ковалевська, 2008: 145). АЕ від початку передбачав реалізацію одного з механізмів метамоделі мови – упущення, яке функціонує в компаративних конструкціях, де один з її складників вербально не позначений. Це значною мірою суб'єктивізувало вибір АП, адже реципієнти самостійно декодували референт порівняння, що, з одного боку, спонукало до стійких асоціацій, з другого – маніфестувало їхній досвід, а це, на наш погляд, дало доволі репрезентативні результати щодо компаративної картини світу українців.

Застосувавши Мілтон-модельну ідентифікацію АП, ми дійшли висновку, що під час АЕ активізувалось упущення як один з універсальних процесів моделювання, специфіка якого передбачає вилучення, не-

називання фрагментів фонового знання. Маркерами аналізованого процесу є неспецифічні іменники в ролі АП (*бідна, добро, свобода, душа, природа, всесвіт, усмішка, совість, сатира* тощо), котрі є семантично дифузними і не містять чіткого референта. З іншого боку, такі елементи в компаративній структурі відбивають суб'єктивні параметри та корелюють із власним досвідом мовця (Ковалевська, 2008: 153). До такої лексики зараховуємо й іменниковий займенник *я*, що слугував АП для двадцятьох респондентів до основи *вільний, гарний, міцний, сердитий*, а також займенник *хтось* для стимулу *сердитий*.

Стимули вимагали активізації того чи того каналу сприйняття світу, що й віддзеркалюють отримані АП. Прикметники *білий, гарний, старий* викликають асоціації, котрі засвідчують перевагу візуальної репрезентативної системи. Її вияв також фіксуємо серед асоціатів на стимули *гострий, міцний, сердитий, чистий*. Кінестетична репрезентативна система актуалізується для надання асоціацій на стимули *вільний, бідний, хитрий* та меншою мірою – *гострий, міцний, чистий*. Отже, стимульні слова *гострий, міцний, сердитий, чистий* демонструють візуально-кінестетичну модальність. Аудіальна ж модальність представлена поодинокими реакціями, що зумовлено семантикою основ компаративної моделі. Зафіксований модальнісний інваріант притаманний українському світобаченню.

Висновки

Результати АЕ відбивають національне мислення людини крізь призму порівняння. Комплекс агентів порівняння віддзеркалює універсальні та ідеосинкретичні асоціації, зумовлені моно- чи поліступеневістю розумової операції. Частотні реакції транслюють універсальність етнічної компаративної картини світу. Оригінальні асоціати демонструють індивідуальний спосіб вербального мислення, властивий креативним мовним особистостям.

Одержані результати експлікують орієнтири українців (переважно молоді) щодо «ідеалів» гарного / потворного, норми / ненорми, котрі слугують точкою відліку у світосприйманні. Вони свідчать про уподобання й оцінку осіб, предметів та явищ, фіксують утримувані в свідомості етносу еталони, що з давніх-давен сформувались і становлять сегмент компаративної картини світу українців. Креативне осмислення деяких реалій зумовлене особливостями світобачення, психологічним станом чи настроєм під час проведення експерименту, бажанням показати власне ставлення до когось / чогось. Суб'єктивні інтерпретації об'єктивної реальності нерідко зумовлені психологічними, фізіологічними, гендерни-

ми й віковими чинниками. Зміни у світобаченні підтверджують думку про динаміку етнічної компаративної картини світу, де поєднано накопичені асоціації, у яких утілено народний менталітет і духовну культуру етносу, та новітні асоціації носіїв мови, що формують сучасну асоціативно-вербальну мережу українців.

Сукупність частотних й одиничних асоціатів утворює компаративну модель – фрагмент національної мовної картини світу й демонструє панування антропного, артефактного й зооморфного етнокультурних кодів. Розглянуті асоціати репрезентують лінгвокогнітивний складник мовної особистості, котрий фрагментарно актуалізує компаративну модель світу в психолінгвістичному й етнокультурному аспектах. Вивчення асоціативних реакцій з основою порівняння – дієсловом та зіставлення результатів із традиційними АП, що становлять національну фразеосистему, а також виявлення вікової та гендерної специфіки асоціатів планується в подальших розвідках.

Література

- Архангельская, А. М. (2020). Собака как «нечистое» животное в традиционной народной культуре. *Slavica Slovaca*, ро́чнiс 55, čislo 1, s. 110–122.
- Жарноцайова, Ж. (2020). Методика асоціативного експерименту. *Slavica Slovaca*, ро́чнiс 55, čislo 1, s. 69–81.
- Жуйкова, М. (2018). Лінгво-психологічна характеристика прикметників та проблема їх лексикографічного опису. *East European Journal of Psycholinguistics*, 5 (1), с. 119–133.
- Ковалевська, Т. Ю. (2008). *Комунікативні аспекти нейролінгвістичного програмування*. Одеса: Астропринт.
- Кутуза, Н. В. (2018). *Комунікативна сугестія в рекламному дискурсі: психолінгвістичний аспект*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Лакомська, І. (2019). Специфіка використання фразем у медійних заголовках: психолінгвістичний аспект. *Діалог: Медіастудії*, № 25, с. 99–115.
- Левченко, О. (2006). Стійкі порівняння (збіг та асиметрія прототипів). *Лінгвістичні дослідження*, вип. 20, с. 12–17.
- Мартінек, С. В. (2007). *Український асоціативний словник: Е 2 т.: Том 1: Від стимулу до реакції*. Львів: ВЦ ЛНУ ім. І. Франка.
- Мізін, К. (2016). Верифікація лінгвокультурної релевантності концептів за допомогою методики психолінгвістичного експерименту. *Психолінгвістика*, вип. 19 (2), с. 29–43.

- Романченко, А. П. (2020). Фразеосфера елітарної мовної особистості Петра Сороки: етнокультурне та особистісне. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Дрогобич : Гельветика, 2020. С. 223–228.
- Сырица, Г. (2020). Антропоморфный код во фразеологизмах с числовым компонентом. *Orbis linguarum*, вип. 18 (1), с. 18–22.
- Тодор, О. Г. (1994). Порівняльні фраземи у психолінгвістичному сприйнятті. *Мовознавство*, № 2-3, с. 64–69.
- Фомина, Н. (2019). Отражение в речи индивидуально-типологических особенностей языковой личности. *Psycholinguistics*, № 26 (1), с. 342–362.
- Форманова, С. В. (2020). Концепти «кохання» та «шлюб» в українській мовній картині світу. *Orbis linguarum*, vol. 18 (3), с. 31–41.
- Судук, І. (2015). Семантика стійких біблійних порівнянь. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*, вип. 38, с. 302–306.
- Bandler, R., & Grinder, J. (1979). *Frogs into Princes: Neuro Linguistic Programming*. Moab, UT: Real People Press.
- Deese, J. (1969). On the structure of associative meaning. *Psychological Review*, vol. p. 161–175.
- Dodd, C.H. (2017). Worldview in intercultural communication. *The international encyclopedia of intercultural communication*. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/9781118783665/ieicc0077> [10.12.2021].
- Greenwald, A. et al. (1998). Measuring individual differences in implicit cognition: the implicit association test. *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 73, p. 1464–1480.
- Kovalevska, T., Kovalevska, A., Kutuza, N., & Lakomska, I. (2021). Suggestion algorithm in advertisement megediscours: Hypnotic inductors systematics. *Journal of Language and Linguistic Studies*, 17 (Special Issue 2), 1294-1307.
- Kutuza, N., & Varynska, A. (2020). Neuropsychophysiological basis of communicative influence. *Journal of History Culture and Art Research*, 9 (1), 107-114. URL: <https://dx.doi.org/10.7596.taksad.v9i1.2539> [23.2.2022].
- Tagiyuddin, M. (2017). Worldview as a perspective in study of science and religion. *Journal of Islam and Science*, 2017, 4(2), 40-46. URL: <https://doi.org/10.24252/jis.v4i2.12481>[7.10.2021].

Лексикографічні джерела

- КР – Коломієць, М. П., & Регушевський, Є. С. (1988). *Словник фразеологічних синонімів* / за ред. В. О. Винника. Київ: Рад. шк.
- ОС – Олійник, І. С., & Сидоренко, М. М. (1978). *Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник*. Київ: Рад. шк.
- Б – Білоноженко, В. М. та ін. *Словник фразеологізмів української мови* (2003). Київ: Наук. думка.
- СУІ – Удовиченко, Г. М. (1968). *Словник українських ідіом*. Київ: Рад. письменник.
- У – Удовиченко, Г. М. (1984). *Фразеологічний словник української мови : в 2 т.* Київ: Вища шк.
- УУ – Ужченко, В. Д., & Ужченко, Д. В. (1998). *Фразеологічний словник української мови*. Київ: Освіта.

Alla ROMANCHENKO

PSYCHOLINGUISTIC AND ETHNOCULTURAL PARAMETERS OF COMPARATIVE WORLDVIEW OF UKRAINIANS

The objective of the study is to clarify the specifics of the comparative model of the world of Ukrainians in the psycholinguistic and ethnocultural aspects. For this purpose, qualitative and quantitative parameters of associates are determined, associations with comparison agents in phraseological dictionaries are compared, ethnocultural codes of the comparative model of the world are specified and neurolinguistic qualification of comparison agents is carried out.

In the course of the research a directed associative experiment and questionnaire for explication of a fragment of the modern comparative model of the world were used; component analysis was used to specify the semantic amplitude of the comparison agents; ethnolinguistic method is involved in the qualification of the national-cultural segment within the comparative worldview; elements of Milton model identification methods and predicate characteristics of speech contributed to the definition of the current representative system of Ukrainians; quantitative calculations manifest the productivity of ethnocultural codes in the studied worldview fragment.

For each stimulus (poor, white, free, good, sharp, strong, old, angry, cunning, clean) the number of reactions, comparison agents, repeated reactions, single reactions and failures is determined. The comparative associative field which is formed by 3-5 thematic groups is defined. Repeated reactions were

found to be 27% and single reactions 64%. Associates of each stimulus were compared with comparison agents in phraseological dictionaries and it was found out that only 5% of the total number reproduced traditional comparisons.

Thematic groups of comparison agents reflect different ethnocultural codes of Ukrainians: anthropic – 31 %; ethnocultural – 27, 8 %; zoomorphic – 17, 85 %. The associates reflect the visual and kinesthetic representative system.

The considered associates represent the linguocognitive component of the universal and individual linguistic personality, which fragmentarily actualizes the comparative model of the world in psycholinguistic and ethnocultural aspects.

Keywords: *comparison agent, associate, ethnocode, comparative model, comparative associative field, stimulus.*

Таблиця 1. Етнокультурні коди

Table 1. Ethnocultural codes

	Бідний %	Білий %	Вільний %	Гарний %	Гострий %	Міцний %	Старий %	Сердитий %	Хитрий %	Чистий %
Ан	71	11	30	23	3,5	24	24	45,5	67	11
З	14	18	47	13	-	2	15	37,5	25	7
Ар	4	52	3	14	73	58	22	6	-	48
Пр	4	2	4	5	3	-	19	-	-	3
Ф	2	2	-	30	3,5	16	10	-	-	-
Акс	2	2	3	1	-	-	-	1	-	-
Мр	2	-	-	-	-	-	-	-	4	1
Ак	1	2	-	1	-	-	5	1	4	3
П	-	11	13	13	-	-	5	8	-	21
Лм	-	-	-	-	17	-	-	-	-	-
Аг	-	-	-	-	-	-	-	1	-	6